

ՄԻՔԱՅԷԼ ՆԱԼԱՆԴԻՆՅԱՆ ՀԵՊԿԱՍՏԵ- ՆՈՒՄ ¹⁾

Գլուխ Է.

Դատը Բենգալիոյ ընդհանուր կառավարիչ Չարլը-լըզ Սվինտոն Հագի դէմ Մասեհ Բաբաջանի գործի մասին տեղի է ունենում Սուպրեմ-Կորտի ատենում Բենգալիոյ Ֆորտ Վիլեամում 1861 թուի սեպտեմբերին: Նալբանդեանցի կողմից վերոյիշեալ հայ օրէնսգէտ Պետրոս Յակովբ Պօլը ներկայացնում է դատարանին մի ընդարձակ բողոքագրի հետ հետեւեալ վեց խնդրակէտը.

Ա. Որ կտակողի կտակը մեկնուած ու կատարուած լինի կտակողի դիտաւորութեան համաձայն.

Բ. Որ գրաւոր ակտը, որ գրուած է 1795 թուի Ապրիլի 1 ին, մեկնաբանուած լինի և որոշուած նորա իրաւաբանական հետեւանքը.

Գ. Որ բոլոր որբերի շահերը պարգաբանուած լինի, ըստ մտաց կտակին և գրաւոր ակտին, և մի անհրաժեշտ կարգ սահմանուած լինի կտակողի կայքի վերաբերմամբ:

Դ. Որ այն դէպքում, եթէ դատարանը ճանաչէ, որ լիշեալ գրաւոր ակտով նորա մէջ լիշուած տունը տրուած է Ս. Գրիգորի եկեղեցուն, հաշիւ ու համար կազմուած լինի, թէ որքան «Կոմսլանու թղթեր» տուկոսների և տան արդիւնքի հետ միասին է գտնուում պատասխանառու Չարլըզ Սվինտոն Հագի ձեռքին:

Ե. Որ այն մասերը, որոնք պատկանում են չորս բարեգործական հաստաասլթիւնից ամեն մէկին և Ս. Գրիգորի եկեղեցուն, եթէ այդպիսիներն որոշուած կը

¹⁾ Տես «Լուսնայ» № 4.

լինեն, յանձնուեն պահանջողին:

2 Որ պահանջողը նոյնպէս ստանայ և յետոյ այն բոլոր իրաւաբանական օգնութիւնն ու ձեռնտուութիւնը, որ հարկը կ'պահանջէ:

Այս խնդրակէտերի դէմ հակառակ կողմը ներկայացրել էր միայն երկու հետեւեալ պատճառաբանութիւնը, որոնց հիման վերայ նա մերժել էր կատարել Նալբանդեանցի պահանջը. նախ, որ պատասխանատու Հազը ստացել է վարչութեան խորհրդից խրատ՝ ոչ մի բան իւր ձեռքին գտնուած կալքից չտալ, եթէ միայն չլինի այս դատարանի վճիռը, և այդ հիման վերայ էլ նա հրաժարուում է յանձնելու իւր ձեռքին եղած գումարներն ու կալքը. երկրորդ, որ պատասխանատուն, հնգկական գործերի պետական սեկրետարը, պահանջում է լիշեալ Մասեհ Բաբաջանի կամ Մարտիրոսի կալքի շահերի պաշտպանութիւնը այն հիման վերայ, որ կտակողը վախճանել է ոչ նորա ժամանակ և որ լիշեալ կադէլլը վկայուած է միայն երկու ստորագրութեամբ:

Բողոքագիրն էլ իւր մէջ պարունակում էր գործի ամբողջ պատմութիւնը, կտակի համապատասխան յօդուածները և սե՛ծ տան յատակագիծը: Հետաքրքրական էին նամանաւանդ մի քանի մանրամասնութիւններ, որոնք վերաբերում էին Հագի նախորդներին և նոցա պահած հատ ու կտոր հաշիւներին: Կտակողի մահից յետոյ, 1797 թուի յուլիսի 12-ին, կտակի և կադէիցիի հաստատութիւնը ստացուել է կտակակատար Դիոնէսիոս Հայրապետեանի միջնորդութեամբ Սուլայեմ-կորտի հոգեւոր բաժնից. 1807 թուին դեկտեմբերի 15-ին վախճանել է այդ Դիոնէսիոսը և հաստատութեան իրաւունքը ձեռք է բերել միւս կտակակատար Ներսէս Յովհաննէսը, որի մահից և միւս. կտակակատար Անտոն Մակտիերի կրտակակատարութեան պաշտօնից հրաժարուելուց յետոյ, 1814 թուի յունիսի 12-ին ստացել է լիազօրութիւն կառավարելու կալուածքը Սուլայեմ-կորտի հոգեւոր բաժնի ընդհատրատոր պ. Դեմպլստեր Հելլինգը, որ վարել է ընդհատրատորի պաշտօնը մինչև 1822 թիւը, երբ նորա տեղը նշանակուել է Սէր Զեմսոն վիր Հոգգը:

Յիշեալ Հելլինգը կարգի է բերել կտակողի կալքի շատ հաշիւները. առաջին հաշիւը նա կցել է գործին 1815 թուի նոյեմբերի 14-ին, իսկ վերջինը 1822 թուի օգոստոսի 22-ին: Այդ հաշիւներից երեւում է, որ նա 1815 թուի օգոստոսի 29-ին պարտք է եղել կտակողի կալքին 6964 կոմպանու ռուբլի, որ կազմում էր այն գումարը, որ ստացուել էր Պորտուգալացւոց եկեղեցու մօտ գտնուած տան վաճառումից, և որ նա առձեռն պատրաստի ոչ մի գումար չի ստացել իւր նախորդ ներսէս Յովհաննէսից: Սէր Զեմսօն Հոգգը 1824 թուի Մայիսի 31-ին կցել է գործին միայն մի հաշիւ, որից երեւում է, որ նա 1824 թուի յունուարի 12-ին ծախել է միւս տունը, որ գտնուում էր Ստ. Յարութիւնեանի տան մօտ, 1500 ռուբլիի, որովհետեւ Աննա աղախինը, որ մինչև իւր մահը պիտի տպրէր այդ տան մէջ, մեռել էր: Բացի սորանից, Հելլինգի և Հոգգի կազմած հաշիւներից նկատուում է, որ շատ փոքր է հատուցուած Պարտապահանջ դատարանի վճռով դատաւարտուածների օգտին: Սէր Զեմսօն վիր Հոգգը հեռացել է պաշտօնից և նորա տեղը կարգուել է պ. Թէոդորոս Դիկկենսը, որ շուտով վախճանել է և նորան հետզհետէ յաջորդել են Տուրտոնը, Սանդէսը և Զարըլըգ Օվենտուն Հոգը, որ, ինչպէս ասացինք, Նալբանդեանցի Կալկաթայում եղած ժամանակները Բեն. գալիօլ գլխաւոր կառավարիչն էր: 1824 թուից սկսած յիշեալ ըգբիստրատորներից և ազմինիստրատորներից ոչ մէկը կտակողի կալքին վերաբերեալ և ոչ մի հաշիւ չի ներկայացրել: Յիշեալ Սէր Զեմսօն վիր Հոգգի կազմած հաշիւներից միայն երեւում է, որ 1824 թուին նա ստացել է արքունի արժէթղթերով, որոնք սովորաբար կոչուում էին «Գումպանու թղթեր», 12,500 ռուբլի ի հաշիւ կտակողի կալքին: — Դատարանը կարգաւով պահանջատիրոջ բողոքագիրը, լսելով Նալբանդեանցի բացատրութիւնը և Դէորգ Աւետիքի, Յովհաննէս Յարութիւնի և Յարութիւն Մայիլի իբրեւ վկաների, ցուցմունքներն յօգուտ պահանջի, ի նկատի առնելով երկու կողմի օրէնսգէտների և փաստաբանների դատողութիւններն ու մէջ բերած թեր ու դէմ փաստերը

ևս և Նալբանդեանցի տուած երդումը, թէ Նախիջևանում կտակ անելու ժամանակներն եղել են և այժմ էլ գոյութիւն ունին այն դպրոցները և բարեգործական հաստատութիւնները, որոնք յիշուած են կտակի մէջ, իւր սեպտեմբերի 14-ին կայացած դեկրետով վճռում է նախ, որ Նախիջևանի դպրոցներն, աղքատանոցը, որբանոցը և հիւանդանոցը հէնց այն հաստատութիւններն են, որոնց կտակողը կամեցել է թողնել իւր կարողութեան կէսը. երկրորդ, որ Նալբանդեանցն այդ հաստատութիւնների կառավարիչների իսկական և լիազօր երեսփոխանն է. երրորդ, որ զօրութիւն ունի միայն առաջին կտակը, այսինքն 1774 թուի մայիսի 30-ին կազմուածը. չորրորդ, որ երկրորդ կտակը կամ լաւելուածը, այսինքն 1775 թուի ապրիլի 1-ին կազմուածը, պարզեւագիւր չէ, ինչպէս պնդում է Նալբանդեանցը, այլ կտակ, և որ այդ կտակն էլ վաւերական չէ, որովհետեւ երեքի փոխարէն միայն երկու վկայի ստորագրութիւն ունի. հինգերորդ, որ Նալբանդեանցն իրաւունք ունի ստանալու մինչև 1861 թիւն անշարժ կալուածքից հաւաքուած եկամտի կէսը, երկու կողմի դատարանական ծախսերը միջից հանելուց յետոյ և ապագայում ևս նորա ամեն տարուայ ըերած եկամտի կէսը ևս և ծախուած տներեց գոյացած 10,464 ռուփի գումարի տոկոսների կէսը. վերջապէս, եօթերորդ, որ կալուածքը պիտի մնայ այնուհետեւ ևս ադմինիստրատորի ձեռքին, որ պէտք է կառավարէ և տարէցտարի նորա արդիւնքի կէսն ուղարկէ Նախիջևան քաղաքագլխին:

Ադմինիստրատորի դատարանին ներկայացրած հաշիւներեց այդ ժամանակ յայտնուում է, որ նորա ձեռքին ի հաշիւ ժառանգութեան կայ կոմպանու ռուփի— մի լախ, արքունի դրամատոմսերով— 32 հազար ռուփի և Սիկկասի ռուփի— 38,600, ուրեմն, ընդամենը— 170,160 ռուփի, որովհետեւ մի լախը հաւասար է 100,000 ռուփիի: Այս գումարից էլ հանելով 10,464 ռուփին, որ իբրեւ առանձին գումար առանձին էլ հաշիւ պիտի ունենար, Նալբանդեանցն իրաւունք է ձեռք բերում ստանալու 160,135 գումարի կէսը: Ի հաշիւ այս գումարի Նալբանդեանցը նախապէս ստանում է ադմինիս-

տրատորից 60,000 ռուբլի, որի համար և տալիս է ձեռացագիր կամ ստացագիր, իսկ մնացեալ հաշիւները վերջացնելու համար, նա կարգում է Հագի համաձայն նույնթամբ լիազօր երեսփոխան Աբգարեանց սուլտանական տունը, որովհետեւ հաշիւները վերջնականապէս տեսնելու համար, հարկաւոր էր նորան այլ ևս մի քանի ժամանակ մնալ Կալիաթայում, որ նա չէր կարող անել, որովհետեւ սետեմբերն արդէն վերջանում էր և մօտենում էր հոկտեմբերը, այսինքն ծովային երկար ճանապարհորդութիւն կատարելու համար ամենավատ ժամանակները:

Թէ լետոյ ո՞րքան է այլ ևս ստանում Նալբանդեանցը, մեզ ոճով լատնի չէ, որովհետեւ լատնի չէ, թէ ո՞րքան դատարանական ծախս էր եղել երկու կողմից, որ, դատարանի վճռով, առաջ պէտք էր հանել ընդհանուր դրամագլխից, լետոյ արդէն մնացածն երկու կէս անել: Յայտնի չէ նոյնպէս, թէ ո՞րքան փող է ստանում նա Ժախուած տների 10,464 ռուբլի գումարից, որովհետեւ մենք տեղեկութիւն չունինք, թէ ո՞րքան տոկոս էր տալիս կտակակատար ագմինիստրատորը և ո՞ր գումարից նա պիտի հատուցանէր $\frac{6}{100}$ մասը Նախիջևանի քաղաքագլխին: Մենք միայն գիտենք, որ Նալբանդեանցը Կալիաթայից դուրս գալուց առաջ մի թուղթ է գրում պ. Յարութիւն Աբգարեանցին, որի մէջ իւր անկեղծ սրտի շնորհակալիքը լատնելով ՎԱ. մեծարու Հայկազն» այն մեծ կարեկցութեան համար, որ նա ցոյց էր տուել նորան ազգային հրեատակների վերաբեմամբ իւր առաքելութիւնը կատարելու ժամանակ և, բացի դորանից, սիրայօժար կերպով համաձայնել էր լիազօր երեսփոխան լինելու Հագի հետ հաշիւները վերջացնելու և մնացեալ փողերը նորանից ստանալու համար, աւելացնում է, թէ որովհետեւ կրտակի ընդհանուր հաշուետեսութիւնը տեւելու է այլ ևս մի քանի ժամանակ և ինքն այլ ևս միջոց չունի մնալու Կալիաթայում. այդ պատճառով էլ նախապէս ստանալով Հագից 60,000 Կումպանու ռուբլի «ի հաշիւ կիսոյ բաժնին» և այդ մասին տալով նորան անդորրագիր իւր ձեռնագրով և պ. Սէթ Յարութիւնեան Աբ-

դարի և Պօլի վկայութեամբ, կարգում է նորան երես-
փոխան և խնդրում է, որ Հագի հետ հաշիւը տեսնե-
լուց յետոյ, բարեհաճի նա գումարի մնացորդը Բենգա-
լու դրամանոցի միջոցով փոխադրել իւր անունով Լոն-
դոն և փոխանակադիրն էլ ուղարկել իրան, որ նա կա-
րողանայ ստանալ Անգլիոյ «բէնկից»։ Այդ փոխանակա-
րի մէջ նորա անունը պիտի գրուէր «Michel Nalban-
doff», իսկ հասցէն՝ «Ches ham Hous, ches ham place
ի դեսպանատունն Ռուսաց ի Լոնդոն» և դորա, այդ
փոխանակադրի հետ միասին պիտի ուղարկուէր նորան
Հագի և Պօլի հաշիւները, որ նա կարողանար ներկայաց-
նել Նախիջևանի Հայոց կառավարութեան։ Բացի սորա-
նից, Նալբանդեանցն այդ թղթում յայտնում է, թէ
ինքն երկու վկայի—Գէորգ Աւետիքի և Յովհաննէս
Աւդալի վարձը՝ առաջինն 204 ռուփի և երկրորդին 80
ռուփի, հատուցել է արժանալարգ պ. Սէթ Յարութիւ-
նեան Աբգարի ձեռքով պ. Պօլին և խնդրել է նորա-
նից, այսինքն Պօլից, որ նա այդ երկու հարիւր չորս
Կումպանու ռուփին մտցնէ ծախսերի ընդհանուր ցու-
ցակի մէջ և իւր ստացածի հետ միասին ստանալով կա-
ռավարիչ Հագից, յանձնէ Ս. Յ. Աբգարին, որ նա միաց-
նէ այն գումարի հետ, որ դեռ պիտի ստացուի։

Թէև Նալբանդեանցի համար մի մեծ հարուած է
լինում այն հանգամանքը, որ դատարանը մերժում է
յաւելուածը կամ զբաւոր ակտը պարգեւագիր ճանա-
չելու, որով Նախիջևանը զրկուում է մի խոշոր գումա-
րից ու սեփականութիւնից, բայց նա բաւական է մը-
նում վճռից և աւելորդ է համարում գործը Լոնդոնի
գերագոյն ատեանը փոխադրել. նա կարծում է, որ Նա-
խիջևանցիք դորանով էլ պէտք է շատանան և գոհ մը-
նան, որ հնարաւոր է եղել ազատել մինչև այդ ժամա-
նակ կորած համարուած ժառանգութեան, գոնէ, մի
մասը, և երախտապարտ համարեն իւրեանց անձը դէ-
պի բարերարի յիշատակը. նա միտքն է դնում Նախիջե-
ւան վերադառնալուն պէս, յորդորել իւր համաքաղա-
քացիներին մի մահարձան կանգնելու հանգուցեալի
գերեզմանի վերայ և մի պատշաճաւոր տապանադրով
արտայայտելու իւրեանց երախտագիտութեան զգաց-

մունքը և դորանով յաւերժացնելու բարերարի լիշատակըն ապագայում: Այդ նպատակով էլ ահա նա մի պաշտօնական գրութեամբ դիմում է Ս. Նազարէթ եկեղեցու «եկեղեցական» պ. Կարապետ Յ. Վրթանիսեանցին և խնդրում է, որ նա գրաւոր տեղեկութիւններ հաղորդէ իրան 1797 թուին վախճանած Մասեհ Բաբայանի կամ հասարակ կոչմամբ Աբդալմսեհ Մարտիրոսի մասին, թէ որտեղ է նա թաղուած՝ անգլիական գերեզմանոցում, թէ եկեղեցու բակում, ինչպէս ասուած է կտակում, որովհետեւ, ինչպէս երևում է, նա անձամբ չէր կարողացել տեսնել գերեզմանը և ճշտել նորա տեղը:

Նոյն սեպտեմբեր ամսին տեղի է ունենում և տիկին Կատարինէ Խօջամալեանի դատը: Օրէնսգէտ Պօլը Նալբանդեանցի կողմից ներկայացնում է դատարանին հետեւեալ իւր ձեռով ու խմբագրութեամբ շատ հետաքրքրական բողոքագիրն երեք խնդրակէտով:

Բարձրագոյն դատարանին Փօրտ Վիլիամում, բենդալիայում
Միքայէլ Նալբանդեանց պահանջատէր.
Վառվառէ Էլիագ, կտակակատար . . պատասխանատու.

Բողոքագիր.

Պարոններին բարձրապատիւ Սէր Բարնէյ Պիկոկին, ասպետին, գլխաւոր դատաւորին, և բարձրապատիւ Սէր Ջարրլըզ—Րոբերտ—Միտչել Ջակսօնին, ասպետին և Սէր Մորգաուենտ Լաուսօն Վելսին, ասպետին, իշեալ դատարանի կրտսեր դատաւորին:

Խոնարհաբար խնդրում է Ձեր լորդութիւնից իւր կողմից և ևրոպական Ռուսաստանում գտնուած Նախիջևանում ապրող հայերի կողմից Միքայէլ Նալբանդեանցը, որ այժմ ապրում է Կալկաթայում, Դուրումտուլահում, իսկ առաջ ապրել է լիշեալ Նախիջևանում, հետեւեալը:—

Ա. Ոմն հայուհի Կատարինէ Խօջամալ, որ 1803 թուին վախճանել է Բուսսորում, ունեցել է իւր սեփական կալքը Կալկաթայում. նորանից յետոյ մընացել է իբրև ամենամօտ ազգական նորա եղբայրը:

Բ. 1796 թուի փետրուարին լիշեալ Կատարինէ Խօջամալը կանոնաւորապէս կատարել ու յայտնել է իւր վերջին կամքը մի կտակով, գրուած Հայ լեզուով ու տառերով, որով նա իւր եղբայր աղա Ելիազ Մինասին և միւսներին կարգել է կտակակատար.

Գ. Այդ Ելիազ Մինասը միայն ինքը ներկայացրել է կտակն այս յարգելի դատարանի հոգեւոր բաժնին 1803 թուին և կանոնաւոր կերպով վաւերացնել է տուել.

Ի. Կատարինէ Խօջամալն իւր կտակը գրելու ժամանակ ևս ապրելիս է եղել Կալկաթայում: Նա, ինչպէս ասուեցաւ վերը, վախճանել է չոչնչացրած և չփոխած լիշեալ կտակը.

Ե. Կտակողն իւր կտակով որոշել է, որ իւր ամբողջ կարողութիւնը բաժանուի տաս մասի և մի մասը — վեցերորդն ուղարկուի Նախիջևան երկրի կամ գիւղի բարեգործական հաստատութիւններին: Յետոյ նա իւր կտակում հետեւեալն է կարգադրում. «նայեցէք, այսպիսով վերոյլիշեալ տաս մասը պէտք է բաժանուի և իւրաքանչիւրը նոցանից պէտք է տրուի այստեղ փաստաբանի ձեռքով, կամ թէ հաւատարիմ մարդկանց ձեռքով: Բացի սորանից, ես պահանջում ու պարտականութիւն եմ դնում վերոյլիշեալ քաղաքների ու վանքերի իշխանութիւնների վերայ, որ նոքա իմ կարողութիւնից իրանց բաժին ընկած մասերով գնեն տներ, շէնքեր, մի կտոր գետին կամ այգի մի որոշեալ և ապահով տեղում և գնածը պահեն անձեռնմխելի, ինձ լիշատակ, և նոցա եկամուտը միայն գործ գնեն յաւիտենականապէս. իսկ նոքա, որոնք կօգտուեն, լիշեն ինձ իւրեանց աղօթքներում:»¹³⁾

Զ. Այս կտակն անելու և կտակողի մեռնելու ժամանակ եղել և այժմ էլ կան Նախիջևանում երկու

¹³⁾ Մի մեծ թիւրիմացութեամբ «հնդկական գումար» ասելով, Նախիջևանում մինչև ցայսօր հասկացել են միայն Մասեհ Բաբաջանի գումարը, և եկեղեցական Հոգաբարձութիւնը, որ ներկայումս այդ գումարի տնօրինողն է, դորա տոկոսները ծախսելով կտակում յիշուած հաստատութիւնների վերայ, իւր

դպրոց, աղքատանոց, հիւանդանոց և որբանոց, որոնք հիմնուած են այնտեղի Հայերի ձեռքով և որոնք պահուել են և այժմ էլ պահուում են նոյն Հայերի ձեռքով: Պահանջատէրը կարծում է, որ վերոյիշեալ կտակով կտակողը միտք է ունեցել նպատակել Նախիջևանի Հայերին լիշեալ բարեգործական հաստատութիւնները պահպանելու գործում և այսպիսով իւր սահմանած մասով մի որոշ հասոյթ հասցնել նոցա:

Ե. Էլիազ Մինասը վախճանել է շատ տարի առաջ, թողնելով մի կտակ, որով նա կարգել է կտակակատար իւր որդի Յովհաննանին, որ և հաստատել է տուել կրտակն այս յարգելի դատարանում:

Ը. Յովհաննէս Էլիազը վախճանել է 1860 թուին, թողնելով մի կտակ, որով նա կարգել է իւր այլբին, պատասխանատուին, իրան կտակակատար, որ և հաստատել է տուել այդ կտակն այս յարգելի դատարանի հոգևոր բաժնում:

Թ. Պատասխանատուն իբրև իւր ամուսնի կտակակատար ներկայումս ունի իւր ձեռքին 21,433 ուռփի պետական օբլիգացիաների ինը տոմսակով և 456 ուռփի առձեռն պատրաստի գումար, իսկ ընդամենը ի հա-

հաշիւներում ու թղթերում յիշում է միայն Մասեհ Բաբաջանի անունը: Այդ մենք մի մեծ անարդարութիւն ենք համարում, որովհետև թէև, Ճամարիա, Բաբաջանի փողը մի խոշոր մասն է կազմում այդ գումարի, բայց նա ամբողջապէս նորան չէ պատկանում: Հնդկաստանից, ինչպէս մեր այս յօդուածից երևում է, բերուած է ընդամենը 54 հազար 750 ուռփի, որի մէջ կար և Կատարինէ Խօջամայիանի 14 հազարի չափ գումարը: Արդարութիւնը պահանջում է, որ այդ գումարը 62 թուից մինչև հոգաբարձութեան ձեռքն անցնելը հաւաքուած իւր տոկոսներով ջոկուի Մասեհի գումարից, առանձին հաշիւ պահուի ու նորա տոկոսներից ծախսուին այն նպատակների համար, որոնք յայտնուած են հանգուցեալ տիկնոջ կտակում, և այդպիսով և նորա անունը յիշուի հաշիւների մէջ, բարերարուածներն էլ իմանան այդ և յիշեն նորան իւրեանց աղօթքներում, ինչպէս որ ինքը բարերարուհին խնդրել է իւր կտակակատարներից:

շիւ ժառանգութեան—21890 ռուբլի, և նա կամենում է այդ հատուցանել, բայց միայն այս դատարանի վրճարով, ոչ այլապէս.

Ժ. Պահանջատէրը հայ է և եղել է մինչև Նախիջևանից դուրս գալը, անցեալ տարուայ հոկտեմբերին, Կալկաթա գալու վերոյիշեալ կտակն ի յայտ ածելու նըպատակով, Նախիջևանի բնակիչ, և նա ունի օրինական լիազօրութիւն, Նախիջևանի Հայերից տրուած, որ դատարանով կարողանայ պահանջել և ի յայտ ածել ժառանգութիւնը, և այն լիազօրութիւնը Հայոց, Ռուսաց, Ֆրանսիացւոց լեզուներով անգլիական թարգմանութեան հետ միասին նա պատրաստ է ներկայացնել դատարանին.

ԺԱ. Պատասխանատուն Կալկաթայի բնակիչ է, և այդ իսկ պատճառով ենթարկուում է այս դատարանի իրաւասութեան:

Խնդրակէտեր

Պահանջատէրը խնդրում է հետեւեալը.—

Ա. Որ Կատարինէ Խօջամայի կտակը մեկնաբանուած լինի և կտակի Նախիջևանին վերաբերեալ մասի իսկական իմաստը պարզաբանուած.

Բ. Որ ընդունուի, թէ Նախիջևանի Հայերն իրաւունք ունեն ստանալու իրանց օգտին թողած ժառանգութիւնը կտակով սահմանուած նպատակի համար, և որ պատասխանատուն պարտաւորուած լինի հատուցանելու ի հօշիւ ժառանգութեան իւր ձեռքին եղած գումարը.

Գ. Որ պահանջատէրը ստանայ լետոյ ևս հարկ եղած իրաւաբանական գործակցութիւնը:

Պատասխանատուի անունը.

Այս բողոքագրի պատասխանատուն է Վառվառէ Ելիազ, կտակակաւորը.

Պահանջատիրոջ օրէնսգէտը . . . Պ. Յ. Պօլ.

Ծանօթութիւն. Այս բողոքագիրը պատրաստուած է պ. Պօլի, վերոյիշեալ պահանջատիրոջ օրէնսգէտի ձեռքով, № 8, Հաստինգս-Ստրիտ, Կալկաթայում:

Վիկտորիա թագուհին.

Սորանում լիշուած պատասխանատու Վառվառէ էլիազ, Յովհաննան էլիազի կտակաւատարին, ողջոյն: Մենք հրամայում ենք Ձեզ, որ դուք... օրուայ ընթացքում սորա ձեզ լանձնուելուց յետոյ, բացի լանձնուելու օրից, դաք Մեր մօտ Փորտ-Վիլիամի բարձրագոյն դատարանը, Բենգալիայում, Միքայէլ Նալբանդեանցի բողոքագրով, որ դուք տեսնէք, թէ Մեր դատարանը կանոնաւոր է: Վկայում ենք Սէր Բարնէյ Պիկոկ, Փորտ-Վիլիամի բարձրագոյն դատարանի դատաւոր, ասպետ: Օգոստոսի... Ողորմութեամբ Աստուծոյ 1861 թուին և Մեր թագաւորութեան—25:

Ծանօթութիւն. դատարան գալը պէտք է գրուած լինի բարձրագոյն դատարանի ընդհատարատուրի մէջ Կալկաթայում, և եթէ դուք վերոյիշեալ ժամանակամիջոցում դատարան չգաք, պահանջատէրը ստանում է իրաւունք դատը վարել Ձեր դէմ Ձեր բացակայութեամբ:

Դատարանը լսելով, նախ, Նալբանդեանցի դատարանում տուած բերանացի մեկնութիւնները և երկու կողմի փաստաբանների մէջ բերած փաստերն ու ապացուցները, երկրորդ, կարգալով կտակը և վերահասու լինելով նորա իմաստին, երրորդ, խորհրդակցելով: Թէ ինչ հաստատութիւններ պէտք է հասկանալ կտակող տիկնոջ «Նախիջևանի աստուածահաճոյ հաստատութիւններ» խօսքերից, և հաւաստիանալով Նալբանդեանցի տուած երդումից, թէ Նախիջևանում հանգուցեալ տիկնոջ կտակ անելու ժամանակներն եղել են երկու դպրոց, մի աղքատանոց, մի հիւանդանոց և մի որբանոց և այժմ էլ դոքա գոյութիւն ունեն, վճռում է, որ հէնց Կոքա էլ, այսինքն դպրոցները, աղքատանոցը, հիւանդանոցը և որբանոցն, այն հաստատութիւններն են, որոնց դիտաւորութիւն է ունեցել կտակել հանգուցեալն իւր կարողութեան վեցերորդ մասը: Այդ իսկ հիման վերայ պատասխանատու Վառվառէ էլիազը պարտաւորուում է իւր ձեռքին գտնուած ի հաշիւ ժառանգութեան Նախիջևանի մասը հատուցանել Նալբանդեանցին, իբրև Նախիջևանի վերոյիշեալ հաստատութիւնների լիազօր ներկայացուցիչ:

Պատասխանատուի դատարանին ներկայացրած հաշիւներէց յայտնուում է, որ Նախիջևանին պատկանելիք գումարի քանակութիւնն այդ ժամանակ եղել է 21,433 ռուբլի արքունի դրամատոմսերով և առձեռն պատրաստի գումար 456 ռուբլի-ընդամենը կումսլանու ռուբլի-21,890, և տոկոսների հետ միասին—21,978, որից, դատարանի վճռով, հանելով երկու կողմի դատարանական ծախսերը-809 ռուբլի, Նալբանդեանցը 1861 թուի օգոստոսի 14-ին ստանում է 21,168 ռուբլի, որի համար և տալիս է ստացագիր:

Գլուխ Ը.

Բացի հրիտակների խնդրից, Նալբանդեանցը Կալիֆթայում գործից ազատ ժամանակ պարապում է և ուրիշ գործերով. նա իբրև լաւ դիտող և ամեն բանի հետաքրքիր մարդ ուշադրութիւն է դարձնում իրան շրջապատող կեանքի պայմանների և իրան պատահած մարդկանց ու հասարակութիւնների վերայ և առատ ու հետաքրքրական նիւթեր է հաւաքում, որ իւր ճանապարհորդական բազմաթիւ լիշողութիւնների հետ միասին մտածում է մի օր կարգի բերել և հրատարակել: Նորա գիտածն և ուսումնասիրածը, ի հարկէ, գլխաւորապէս վերաբերում էր հայկական կեանքին, հայ հասարակութիւնների, հայ նշանաւոր մարդկանց, հայ հաստատութիւնների կացութեան պայմաններին: Առանձնապէս նորան հետաքրքրում էր հայ հոգեւորականութիւնը, և նա որտեղ միայն պատահում էր, աշխատում էր ծանօթանալ, իմանալ, թէ ինչպէս են պահում իրանց հայ հոգեւորականները, ինչպէս են նոքա կառավարում իրանց խնամքին յանձնուած հոգեւոր հօտը, ինչպէս է նոցա և ժողովրդի յարաբերութիւնը, ինչ բարոյական ազդեցութիւն ունին նոքա ժողովրդի վերայ, և այլն և այլն:

Դեռ 1860 թուի փետրուարի 11-ին նա Պետերբուրգից մի ընդարձակ նամակ էր գրել երջանկալիշատակ Մատթէոս կաթողիկոսին, որի մէջ ներկայացրել, ներկարագրել էր մեր հոգեւորականութեան անմխիթար

դրուծիւնը և ցոյց էր առել դորանից առաջ գալիք վտանգը հայ ժողովրդի համար ապագայում և դորա առաջն առնելու անհրաժեշտութիւնը: «Առ մեզ անպէտք առ ամենայն կացութիւն մարդ, պիտանացու դատի առ հոգեւորականութիւն» — ահա այն գլխաւոր տեղիսը, որ նա զարգացրել էր այն նամակի մէջ, տղերսելով, որ նորին վեհափառութիւնը բարեհաճի ուշադրութիւն դարձնել այդ հանգամանքի վերայ, որ չարիքի սկզբնապատճառն էր, և իւր ազդու խօսքով ու նպատակաւորմար կարգադրութիւններով հոգեւորական բարձր պաշտօնը և կոչումը նախանշելի դարձնէ և արժանաւոր մարդկանց համար:

Այժմ՝ հալկաթայում դիտելով հայ փոքրիկ գաղութի հոգեւոր և բարոյական անմխիթար կացութիւնը և այդ հանգամանքը վերագրելով հայ հոգեւորականութեան ապիկարութեան, նա վերստին դառնում է նոյն խնդրին և սկսում է նիւթեր հաւաքել այդ մասին: Կարճ միջոցում նորա ձեռքին ամբարուում են բազմաթիւ շատ ցաւալի, բայց և նոյն ժամանակ շատ հետաքրքրական նիւթեր, որոնք բոլորը ևս ցոյց են տալիս հայ հոգեւորականութեան ընկած դրուծիւնը և այդ հեռաւոր անկիւնում, որտեղ վտանգն աւելի մեծ էր, որտեղ հոգեւոր իշխանաւորներից պահանջւում էր աւելի աշալրջութիւն: Կենդրոնական իշխանութիւնը — Ասպահանու և Հնդկաստանի առաջնորդը, Նոր-Ջուղայի Ամենափրկիչ վանքում ներհում էր քաղցր հանգստութեան մէջ. բազմաթիւ նուիրակներ Նոր-Ջուղայից ամեն տարի գալիս-գնում էին, անընդհատ առատ նուէրներ էին հաւաքում հալկաթացի, Մադրասցի, Բոմբայցի, Բատտալիացի և ուրիշ տեղերի հարուստ վաճառականներից յօգուտ առաջնորդանիստ վանքի, Նոր-Ջուղայի դպրոցների, տպարանի և ուրիշ բարեգործական և ազգօգուտ հաստատութիւնների, բայց և ոչ մի ռուսի իւր իսկական նպատակին չէր հասնում: Դարձեալ դպրոցներ չկային ոչ միայն Ասպահանի շրջակայքում գտնուած խղճուկ հայ գիւղերում, ոչ միայն Հնդկաստանի կորստեան անդունդին հասած հայ գաղութներում, այլ և նոյն իսկ մի օրինա-

ւոր դպրոց չկար և Նոր-Ջուղայում, որտեղից, իբրև կենդրոնից, իսկապէս և պէտք է տարածուէր Հայ հոգևոր լոյսն այդ ընդարձակ թեմի ամեն կողմը ցրուած Հայ գաղութների վերայ. չկային բարեգործական հաստատութիւններ, չկար ոչ մի ազգագուտ ձեռնարկութիւն, չկար գործ, կենդանութիւն, այլ ամեն բան մեռած, ամեն բան մատնուած անտարբերութեան: Առաջնորդական տպարանն ընկած-մնացած էր անգործադրելի փոշիների տակ, սիմօնականութիւնը բոյն էր զրել առաջնորդարանում և նորանից կախեալ բոլոր վիճակներում, իսկ Ամենափրկիչ Վանքն այն աստիճան աղքատ, այն աստիճան կողոպտուած էր, որ մինչև անգամ վանքի և առաջնորդարանի առօրեայ պէտքերը հոգալու համար Վանական վարչութիւնը ստիպուած էր պարտք անել, այն էլ ումիջ — առաջնորդի Ղազար ծառայից... Եւ երբ ամբողջ թեմն այս վիճակի մէջ էր, ինքն առաջնորդը-Թադէոս արքեպիսկոպոս Բէկնազարեանը, փառայեղ, փաշաներին միայն վայել կեանք էր վարում, շքանշաններ էր ստանում Պարսից իշխանութիւնից և այդ առթիւ շքեղ հանդէսներ էր սարքում և փառաւորում ու հռչակում «Մասեաց Աղաւնի»-ի էջերում Այվազեանից: ¹⁴⁾

Նալբանդեանցն այդ նիւթերից դրդուած, իւր վերադարձին, դարձեալ Պետերբուրգից գրում է կաթողիկոսին երկրորդ ընդարձակ նամակը, որի մէջ ամենավատ գոյներով է նկարագրում Թադէոս արքեպիսկոպոսի գործունէութիւնը և թեմի մէջ եղած բոլոր չարիքը վերագրում է ամբողջովին նորան: Առաջնորդը, նորա ասելով, եւ անգործունեայ էր, եւ կաշառակեր, եւ ժողովուրդը կեղեքող, եւ Ամենափրկիչը կողոպտող: Ո՛րքան ուղիւ էր նորա գրածը և առհասարակ որքան արդարացի էր այդ նամակի մէջ նորա վերաբերմունքը դէպի առաջնորդը: Մեր ձեռքը

¹⁴⁾ Տես 1861 թուի «Մասեաց Աղաւնի»-ի յուլիսի տետրակը — «Նկարագիր հանդիսի պարգևնէկալութեան Սրբազան Արքեպիսկոպոսին Թադէոսի, Առաջնորդին Հայոց Պարսկաստանի և Հնդկաստանի»:

չեն հասել այն գրաւոր վկայութիւնները և փաստերը, որ նա, իւր ասելով, ստացել էր Կալկաթայում թէ աշխարհականներից և թէ հոգեւորականներից և որոնց հիման վերայ գրել էր իւր նամակը, որ մենք կարողանալինք մի ճիշդ հայեացք կազմել այդ մասին: Մենք կարծում ենք, որ նորա նրկարագրածն ընդհանրապէս ճիշդ է, միայն մեզ թուում է, որ հանգուցեալն աւելի է խտացրել այն փաստերի գոյները, որոնք վերաբերում էին առաջնորդի անձին, և այդ ոչ առանց անձնական հաշիւների ներշնչման, որոնք բղիտում էին առաջնորդի հնդկական հրիտակների վերաբերմամբ բռնած գիրքից և նորա այդ մասին Այվազեանի հետ ունեցած յարաբերութիւնից: Թադէոս արքեպիսկոպոսն այդ ժամանակները, այսինքն 1861 թուին, արդէն տասերորդ տարին էր ինչ կառավարում էր Ասպահանու և Հնդկաստանի թեմը, և չէր կարելի ասել, որ Նալբանդեանցի մէջ բերած չարիքները և նկարագրած թեմի բարոյական տխուր պատկերը գոյութիւն ունէին, առաջ էին եկել հէնց նորա առաջնորդութեան օրերով: Թեմի այդ անմխիթար դրութիւնը պատմական տխուր անցեալի հետեանքն էր, մի երկար շարք թեմական առաջնորդների վատթար գործունէութեան, կամ, յաւ է ասել, անգործութեան արգասիքը:

Մեր հին առաջնորդներն իւրեանց պարտականութիւնն ընդհանրապէս այնպէս չէին հասկանում, ինչպէս այն ժամանակ հասկանում էր Նալբանդեանցը, կամ այժմ մենք. բարոյական ազդեցութիւն, լուսաւորութիւն և բողոքական մտքով, հոգեւոր հօտի շահերի պաշտպանութիւն նոքա կամ իսպառ լսած չէին և կամ, եթէ լսած էլ էին, չգիտէին, չէին հասկանում, թէ ինչպէս պէտք է լինէին դոքա կեանքում, գործադրութեան մէջ: Դպրոց ասելով, նոքա հասկանում էին մի գիրք կարդալ սովորելու, շարական երգել վարժուելու և փոխասացութիւն անելու տեղ. եկեղեցի ասելով, նոքա հասկանում էին մի ժամ ասելու, մօմ վառելու, աղօթք անելու, զանազան ծէսեր կատարելու, մատաղ ուտելու ու բաժանելու տեղ: Առաջնորդն իրան համարում էր լիազօր տէր իւր թեմում գտնուած բոլոր ե-

կեղեցիների, վանքերի, ուխտատեղիների. նա իւր անձնական և հասարակաց հաստատութիւնների ունեցածի մէջ խտրութիւն չէր անում. նա կարծում էր, որ ժողովուրդը պէտք է պահէ իրան, առատ ժամոցներ ու աջահամբուրներ պիտի տայ, իսկ դուրս փոխարէն ընքը պիտի լիչէ նորան աղօթքներում պատարագի ժամանակ և քահանայ ձեռնադրէ նոցա համար, և ալլն և ալլն: Թագէոս արքեպիսկոպոսն անցեալի այդ երկար շարք առաջնորդներից մէկն էր նոցա բոլոր առաւելութիւններով ու պակասութիւններով և Նալբանդեանցի ասածները պէտք է վերագրել ի դէմս նորա բոլոր առաջնորդներին անցեալում: Ժողովուրդն ինչ էր տուել նոցա, որ ինչ պահանջէր, Մայր Աթոռն ինչ պատրաստութեամբ էր ուղարկել նոցա վիճակ, որ ինչ տեղնկալիք ունենար նոցանից: Մենք դեռ աւելին կասենք, Թագէոս արքեպիսկոպոսը դեռ մի բանով էլ վեր էր իւր նախորդներից և իւր ժամանակակից պաշտօնակիցներից շատերից. նա այնքան հետաքրքրւում էր հասարակաց գործերով, որ աշխատում, հետամուտ էր լինում ստանալու ազգին պատկանած հրիտակները, եթէ ի հտրկէ, դորանում էլ, առաջնորդի այդ ձգտումի մէջ էլ, շահասիրական միտումներ տեսնելու չլինենք, ինչպէս որ տեսնում էր Նալբանդեանցը:

Բացի հոգևորականութեան մասին գրած նամակից, Նալբանդեանցն, իւր վերագարծին, գրում է ալլ ևս մի նամակ կաթողիկոսին, որքան լիշում ենք, դարձեալ Պետերբուրգից: Այս անգամ էլ նա հաղորդում է վեհափառին իւր՝ Կալիպթայի Ս. Նազարէթ եկեղեցու տարեկան հաշիւների ուսումնասիրութեան արդիւնքը. նա եկեղեցական պ. Վրթանիսեանցի ծխական ժողովին ներկայացրած հաշիւներից, ի միջի ալլոց, վերահասու լինելով, որ Էջմիածնապատկան մի փոքրիկ գումար կայ եկեղեցու փողերի մէջ, հարց ու փորձ է անում այդ մասին և խօսք է առնում պ. Աբգարեանից իսկոյն և եթ ուղարկելու այդ փողը Մայր-Աթոռը, եթէ միայն լինի կաթողիկոսի գրաւոր հրամանը: Հաղորդելով այդ մասին Ս. Էջմիածին, Նալբանդեանցը հրաւիրում է նորին վեհափառութեան ուշագրութիւնն այդ հանգա-

մանքի վերայ և առաջարկում է կամ իրան լանձնել այդ գումարի ստանալն ու տեղ հասցնելը, կամ անմիջապէս դիմել Կալկաթա պ. Աբգարեանցին և այնտեղից ստանալ:

Թէև Նալբանդեանցը յունիսի 26-ից Սուլթանշահին գրած իւր վերոյիշեալ նամակում գրում էր, թէ դեռ ինքն էլ չգիտէ, թէ ո՞ր ճանապարհով պիտի վերադառնայ Ռուսաստան—Լոնդոնի, թէ Պօլսի վերայով, բայց նա վերջերում արդէն որոշած է լինում այդ խընդիրը և վերադառնում է Լոնդոնի վերայով: Նա Կալկաթայից ճանապարհ է ընկնում հոկտեմբերին և անցնելով սովորական ճանապարհով, այսինքն Սուէզով, մտնում է Միջերկրական ծովը: Թէ այդտեղից նա դէպի որ կողմն է ուղղուում, առաջ ո՞ր քաղաքն է մըտնում,—մենք մեր ձեռքին այնպիսի հաւաստի վաւերականներ չունենք, որ ճշտիւ որոշենք: Սակայն մի կողմից ի նկատի առնելով ժամանակակիցներէ վկայութիւնը, միւս կողմից էլ մեր ձեռքին եղած հատուկորթղթերի հաղորդածը, կարող ենք շատ հաւանական կերպով ասել, որ նա, նախ՝ մտնում է Եգիպտոսի Աղեքսանդրիա և Կահիրէ քաղաքները, յետոյ այցելում է Յոպպէ-Երուսաղէմը, որտեղից ուղևորուում է Պօլս և այդտեղից էլ Իտալիայի և Ֆրանսիայի վերայով անցնում, հասնում է Լոնդոն և վերադառնում է Պետերբուրգ 1862 թուի յունիսի 18-ին, գործ դնելով իւր այդ վերադարձի ամբողջ ճանապարհորդութեան վերայ 8—9 ամիս ժամանակ:

Այստեղ մեզ դարձեալ պակասում են այնպիսի գրաւոր վկայութիւններ, որոնց հիման վերայ մենք կարող լինէինք ճշդիւ որոշել այն բոլոր տեղերը, որ նա այցելել է և որտեղ նա երկար մնացել է, անուն անուն լիջել այն նշանաւոր մարդկանց, որոնց հետ նա տեսնուել, ծանօթացել ու յարաբերութիւն է ունեցել, և մէջ բերել այն գործերը, որոնցով նա հետաքրքրւել ու զբաղուել է արտասահմանում: Մենք միայն կարող ենք ասել, որ նա երկար մնացել է Երուսաղէմում, Պօլսում, Պարիզում և Լոնդոնում և այդ կենդրոններում նա ընդհանրապէս ունեցել է այն գործունէութիւնը:

թիւնը, որ մենք մէկ անգամ արդէն նկարագրել ենք¹⁵⁾։ Մեր ասածների վերալ մենք ա՛յժմ միայն կարող ենք աւելացնել մի քանի մանրամասնութիւններ։ Պօլսում Հայերն ընդունել են նորան գրկաբաց, նորա պատուին այնտեղ բազմաթիւ հանգէսներ և ճաշկերոյթներ են սարքել, լրագիրները յայտնելով նորա Թուրքիոյ մայրաքաղաքը ժամանելու մասին, նորա անձի վերաբերմամբ մեծամեծ դրուատիք ու ներբողեաններ են կարգացել, և այլն և այլն։ Իտալիայում հնդկական ռուփիների իտալական արքունի արժէթղթերի փոխելու գործը նա կատարել է ոչ ինքնագլուխ, այլ նշանաւոր Մաձինիի խորհրդով, որ յուսադրել է նորան, թէ իտալական նորակազմ թագաւորութեան այդ դրամատոմսերի գինը շուտով շատ կբարձրանայ։ Պարիզում նա գրելով իւր «Երկու տող»-ը և տպագրելով Արամեան տպարանում, դորանով նա նպատակ է ունեցել, բացի Այվազեանին խալտառակելուց և «Երևակի» խմբագիր Յովհաննէս Տէր-Կարապետեան Տէրոյեանց Զամուռճեան Պրուսացուն պատասխանելուց, և ի մի ամփոփելու հայ հոգեւորականութեան մասին զանազան տեղերում իւր հաւաքած նիւթերի ուսումնասիրութեան արդիւնքը, պարզելու Հիւսիսափայլի «Հայոց եկեղեցու ոտքից մինչև գլուխ ըէֆորմ» պահանջելու խնդիրը և ձևակերպելու իւր ցանկութիւնները Հայոց եկեղեցու վարչական կազմակերպութեան մէջ լինելիք բարեփոխումների նկատմամբ։ Այո՛, ըէֆորմ խնդրում ենք այն սկզբունքների մէջ, գրում է նա, իւր այդ ցանկութիւններին վիճաբանութեան ձև տալով, որոնցից կախուած են հոգեւոր մարդերի որ և է պաշտօն ստանալը, ըէֆորմ պահանջում ենք եկեղեցու տնտեսական կառավարութեան մէջ, որպէս զի այսուհետև գէթ եկեղեցական

¹⁵⁾ Մենք մեր «Միքայէլ Ղազարեան Նալբանդեանց» գրքում այդ գործունէութիւնը նկարագրել ենք իբրև կատարուած հանգուցեալի Հնդկաստան մեկնելու ժամանակ։ Այստեղ այդ պէտք է ուղղել այն մտքով, որ դա, այդ գործունէութիւնը, կատարուել է հանգուցեալի և, մեկնելու ե՛ւ վերադառնալու ժամանակ, 1861—1862 թուերին։

զանձերը չլափշտակուեն, չգողացուեն և եկեղեցական ոսկի և արծաթի սպասքը հրէայ ոսկերիչների քուրաների մէջ չհալուեն... Իէֆորմ պահանջում ենք հոգևոր իշխանների և առ հասարակ եկեղեցականների դէպի ազգը ունեցած յարաբերութեան մէջ: Պարտական են նոքա ուղղել իւրեանց ընթացքը. մինչև այժմ վարձկան պորտաբոյժ և ոչ հովիւ հօտաբոյժ, մինչև այժմ բողոքել է նոցա համար մարգարէն. «Ոչ հովիւք, որք զանձինս արածէք և ոչ զխաշինս»: Իէֆորմ պահանջում ենք եկեղեցականների կրթութեան և դաստիարակութեան մէջ. քահանայ ունենք, որ կարգաւ չգիտէ, քահանայ ունենք, որ հայերէն չէ կարող խօսել: Իէֆորմ պահանջում ենք եկեղեցականների ձեռնադրութեան պայմանների մէջ. մինչև այժմ «Առ մեզ անպէտ առ ամենայն կացութիւն մարդ, պիտանացու դատի առ հոգևորականութիւն», մինչև այժմ սիմոնիականութիւնը վերջին տեղը չունի... Իէֆորմ պահանջում ենք առ հասարակ եկեղեցական կառավարութեան մէջ, որ խառն ի խառն և անկարգութեամբ յառաջանալով, մեծ մասով պատճառ է եղել ազգի դարաւոր թշուառութեան: ¹⁶⁾

¹⁶⁾ Պարիպում և այդ ժամանակն է հաւանականապէս զըրել նալրանդեանցն և իւր մի ընդարձակ յօդուածը, որ այժմ կորած է համարուում և որից մեր ձեռքն է հասել միայն մի հատուած: Թէ ի՞նչ նիւթի մասին է եղել այդ գրուածքը և ի՞նչ բովանդակութիւն է ունեցել նա ընդհանրապէս, մօտաւորապէս մեզ կարող է գաղափար տալ այդ մասին մեր ձեռքը հասած հատուածը, որ կրում է հետեւեալ վերնագիրը՝ «Ընդարձակութեան համակարգութիւնը Լուդվիկոս XIV ձեռքով ներս է բերվում դպրութեան մէջ: Այսպիսի դաշնակցութեան—մտածող դասակարգերի և կառավարող դասակարգերի մէջ—հետեւանքի բնութիւնը»:

(Գլուխ Թ.) «Ընթերցողը կարող է այժմ հասկանալ, թէ ինչ կերպով ուժ ստացան Փրանսիոյ մէջ հոգաբարձական համակարգութիւնը և նորա հետ կապակից ստորադրութեան հասկացողութիւնը, որ բնաւ անծանօթ էր Անգլիայում, և պատճառեցին այս երկու աշխարհների էական տարբերութիւն-

Նախիջևան Նալբանդեանցը հասնում է մօտա-
ւորապէս յուլիսի կիսին և այդտեղ էլ նա կարողա-

բը՝ Որպէս զի կատարեալ լինի համեմատութիւնը, դեռ
ևս հարկաւոր է հետազօտել, թէ ինչպէս ազդեց այս
համակարգութիւնը Քրանսիոյ՝ որպէս բուն մտաւորական
պատմութեան, նոյնպէս և նորա ընկերական և պօլի-
տիկական պատմութեան վերայ: Կախութեան (կախ լի-
նելու, ենթադրեալ լինելու) գաղափարքը, որոնց վրայ
հիմնվում է հոգաբարձական համակարգութիւնը, ուժեղ տալիս
այն հաւատին, թէ պօլիտիկայի և հասարակական յարաբերու-
թեանց մէջ եղած ստորադրութիւնը պէտք է նոյնպէս, որ լինի
և դպրութեան մէջ, թէ հայրական, ամեն բանի մէջ մտնող և
կենտրոնացնող համակարգութիւնը, որ կառավարում է մի աշ-
խարհի նիւթական շահերը, պէտք է նոյնպէս, որ կառավարէ
և գիտութեանց շահերը: Այս պատճառով, երբ բոլորովին ջնջ-
ված էր Քրօնդը, ամեն բան պատրաստված էր այն անսովոր
մտաւորական վիճակի համար, որ յիսուն տարու միջոցում մի-
յառուկ բնաւորութիւն տուեց Լուդովիկոս ՃՎԻ թագաւորու-
թեան և Քրանսիական դպրութեան համար եղաւ նոյն բանը,
ինչ որ ներքին և արտաքին պօլիտիկայի համար էր Փէօդա-
լիզմը: Այս երկու դիպուածումն էլ մի կողմում էր պաշտելու-
թիւնը, իսկ միւսում՝ հովանաւորութիւնը և շնորք: Ամեն մի
մատենագիր մարդ դարձաւ Քրանսիական զահի վաստալը: Ա-
մեն մի գիրք աշխատում էր արժանանալ թագաւորական ողոր-
մութեան, և թագաւորի հովանաւորութիւնը վաստակելը հա-
մարվում էր մտաւորական արժանաւորութեան մի ամենազօր
ապացոյց: Այս համակարգութեան պատճառած հետեանքը պի-
տի բննվին այս գրքի մէջ: Այս համակարգութեան երևութա-
կան պատճառը էր Լուդ. XIV-ի անձնական բնաւորութիւնը.
բայց ստոյգ և հիմնաւոր, պատճառները պարունակվում էին
այն պարագաների մէջ, որ ես արդէն զոյգ տուի և
որոնք արմատացուցին Քրանսիական մտքում զանազան հաս-
կացողութիւնը, որ իրենց լիակատար ուժի մէջ մնացին
մինչև XVIII դարը: Հաստատել այս հասկացողութիւնքը
և ներս մտնել նրանց կեանքի բովանդակ ասպարէզ-
ներում էր Լուդ. գլխաւոր խորհուրդը, նպատակ, որին

նում է մնալ միայն 3—4 օր: ¹⁷⁾ Նա հաշիւ չի կարողանում տալ հասարակութեան իւր ստանձնած և այնքան յաջողութեամբ կատարած գործի մասին, թէև պատրաստած է լինում մի ընդարձակ պաշտօնական գործ, որի մէջ ամփոփուած է լինում նորա գրած ու ստացած պաշտօնական թղթեր ու հաշիւները գործի ամբողջ պատմութեան հետ միասին: Նա կարողանում է միայն թողնել իտալական տոմսակները, որոնք նորա առած գնով արժէին 54,750 ռուբլի, և յետոյ Պետերբուրգից արդէն նորա ցուցմունքով նորա եղբայր Ղազարոսը ստանալով նորին կալսերական մեծութեան դիւանատան երրորդ բաժնից հրիտակներին վերաբերեալ ամենակարեւոր թղթերը, ուղարկում է քաղաքապետին Հայրապետեանին:

Ա. Կալկաթայի դատարանի վճռի պատճէնը Մասեհ Բաբաջանի գործի մասին, գրուած մտադալածի վերայ, մեծ կնքով:

Բ. Կառավարիչ Հազի ներկայացրած ընդհանուր հաշիւը Մասեհ Բաբաջանի գործի մասին:

Գ. Կատարինէ Խօջամալեանի տոկոսաբեր թղթերի հաշիւը:

Դ. Աբգար և ընկերութեան հաշիւը Կատարինէ Խօջամալեանի ծախուած տոմսակներին վերաբերեալ:

Ե. Կալկաթայի դատարանի վճռի պատճէն Կստարինէ Խօջամալեանի գործի մասին:

Հասաւ նա կատարեալ աջողութեամբ: Եւ ահա այս կողմից նորա թագաւորութեան պատմութիւնը շատ խրատական է, պատճառ նա մի խիստ նշանաւոր օրինակ է ամենակատար և ամենապարունակ յիսնամեայ բռնակալութեան Եւրոպայի գլխաւոր քաղաքագործուած ազգերի մինի վրայ—մի ազգի, որ ոչ միայն առանց դժգոհութեան տանում էր նորա լուծը, այլ ուրախ ուրախ և մինչև անգամ երախտապարտութեամբ հպատակվում էր նորան, որ դրել էր այդ լուծը:

¹⁷⁾ Մենք կարծում ենք, որ հանգուցեալը հասած պիտի լինի Նախիջևան յուլիսի 10—11-ին, որովհետև նա իւր բանտարկութեան տարեգլուխը համարում էր յուլիսի 14-ը: Այդ մասին մենք նորա բանտում գրուած յիշատակարան-տետրակի

Ի՞նչ արդիւնք ունեցաւ Նախիջևանցւոց համար Նալբանդեանցի ստացածները և ինչպէս օգտուեցան նոքա այն գումարից. որ նա այնքան մեծ աշխատանքով բերել էր Հնդկաստանից, և որ չափով և ինչպէս առհասարակ իրագործուեցան նորա յոյսերը, նպատակները:

Նալբանդեանցը, ի հարկէ, չկարողացաւ տեսնել իւր աշխատանքի արդիւնքը, որովհետեւ նա այնքան էլ շուտ չազատուեց արգելանքից, իսկ երբ որ էլ ազատուեց, արդէն բանը բանից անցել էր. նա գնաց Կամիշլին մեռնելու: Հոնգուցեալի գլխաւոր յոյսն ու նպատակը՝ բերած փողով մի օրինաւոր հայկական դպրոց կանգնած տեսնել Նախիջևանում, տարեցտարի յետաձգուեց և, վերջ ի վերջոյ, իսպառ չիրագործուեց, առաջին տարիներն այդ առթիւ և այդ գումարի չորս կողմը ծագած խռովութիւնների պատճառով, յետագայ տարիներն էլ մալր գումարի տոկոսների և տարի տարի Հնդկաստանից ստացուող եկամտի սակաւութեան պատճառով, մինչև որ 1881 թուին հաստատուեց Նոր-Նախիջևանի և Բեսսարաբիոյ թեմական դպրանոցը, որ մի ուրիշ հայկական մեծ դպրոցի գոյութիւնը քաղաքում բոլորովին աւելորդ դարձրեց: Եթէ չլինէր քաղաքացւոց մշտական անհաշտութիւնը և ամեն բան իւր սաղմում խեղդող, մեռցնող Նախիջևանի հասարակութեան անտարբերութիւնը, գումարի պակասութիւնը ի հարկէ չէր կարող արգելք լինել. դպրոցի պահպանութեան համար հարկաւոր միջոցները կարելի էր հոգալ մասամբ եղած գումարից, մասամբ

3 էջում 1863 յուլիս ամսի 14 տակ նշանակուած ենք տեսնում հետեւեալ ծանօթութիւնը՝ «Այսօր Տարեգրութեան, 14 յուլիսի, 1862-ից սկսած»: Դոյն թուի յուլիսի 10 և 11-ի տակ գրուած են՝ «Ստացայ քօլբի վիճակագրութիւն և Լուիսի գիրքը. նամակ գրեցի եղբօրս, որ կերթայ վաղը: Այս նամակը պատուեցի, չուղարկեցի և «Առողջութիւնս թէև լաւ է քան թէ առաջ, բայց տակաւին շատ տկար եմ: Լերդս ու գլուխս ցաւում են: Նամակ չստանալուս համար աղբաթն էլ խռնված է»:

քաղաքի գանձարանից, մասամբ էլ մասնաւոր աղբիւրներէց, ինչպէս մի անգամ պաշտօնապէս վճռում էլ են անել, երբ Ստ. Նազարեանցին յայտնի «Հայկական գիմնազիօնի» ծրագիրն են գրել տալիս: Գլխաւորապէս չի եղել մի եռանդուն, կամքի տէր, սրտացաւ մարդ, որ գործի գլուխն անցնէր և իրագործէր թղթի վերայ միայն գոյութիւն ունեցած Սահակ-Մեսրոպի դպրոցի գաղափարը, իսկ սովորական, հասարակ մարդկանց թույլ ոյժերը հեշտութեամբ ջլատել են այնպիսի արգելքները, ինչպիսին էին գումարի պակասութիւնը և քաղաքում հին ժամանակներից բոյն դրած անընդհատ խռովութիւնները:

Նախիջևանցիք չիրագործելով Նալբանդեանցի գլխաւոր նպատակը, չի կարելի ասել սակայն, որ բոլորովին չեն օգտուում նորաաշխատանքի արդիւնքից, միայն որ այդ օգտուելը լինում է վերին աստիճան տարօրինակ կերպով, աննպատակալարմար, հակառակ կրտակի բուն իմաստին և կտակողի իսկական դիտաւորութեան ու ցանկութեան: Մեր կարծիքով, որ հիմնուած է Նախիջևանի պատմութեան մանրակրկիտ ուսումնասիրութեան արդիւնքի վերայ, Ս. Սահակի և Ս. Մեսրոպի անունով դպրոցներ երբէք գոյութիւն ունեցած չեն Նախիջևանում. նոքա չեն եղել ոչ Բաբաջանի կտակի գրուելու ժամանակ, ոչ յետագայ ժամանակներում, ոչ էլ Նալբանդեանցի օրերով: Նալբանդեանցի Սուպրեմ-Կորտի ատեանում տուած երդումը, թէ դպրոցները և բարեգործական հաստատութիւնները, որոնք յիշուած են կտակում, գոյութիւն են ունեցել այն ժամանակները Նախիջևանում և այժմ էլ գոյութիւն ունեն, պէտք է մեկնել միայն հանգուցեալի բուռն ցանկութեամբ՝ վերջի վերջոյ իրականացած տեսնել կտակողի դիտաւորութիւնը, որ այնքան հարկաւոր էր, այնքան կարեւոր ու մեծ խորհուրդ ունէր Նախիջևանի համար: Մենք թիւրիմացութեամբ մեկնելով Ս. Սահակ-Մեսրոպի դպրոցների խնդիրը, այսպէս ենք պատկերացնում մեզ այդ գործը: Յովսէփ Արղութեանը հիմնարկելով Նոր-Նախիջևանը, շինելով նորա եկեղեցիները և Ս. Խաչ վանքը, կամեցել է մեր երջանկայիշատակ

Թարգմանիչների անունով և մի դպրոց հիմնել, բայց նիւթական միջոցների սղութեան պատճառով չի կարողացել իրագործել իւր այդ շատ կարևոր դիտաւորութիւնը: Այդ ժամանակներն ահա հիմնադրի յատուկ պատուէրով գնացել է Հնդկաստան Պօլսեցի Տէր Ստեփաննոս քահանան: Հասկանալի է, որ այդ վերջինս համոզելով ու յորդորելով Կալկաթացի Հայերին կտակներ անելու Նախիջևանի համար, պատմել, քարոզել ու յայտնել է նոցա քաղաքի հիմնադիր արքեպիսկոպոսի և Ս. Սահակի և Ս. Մեսրոպի անունով մի դպրոց հաստատելու դիտաւորութեան մասին: Թիւրիմացութիւնն առաջ է եկել միայն կտակի ոչ բոլորովին պարզ ու ճիշտ խմբագրութիւնից. փոխանակ գրութեւում, թէ կտակը լինում է յօգուտ ծրագրուած, լինելիք դպրոցին ու բարեգործական հաստատութիւններին, գրութեւում է թէ կտակը լինում է յօգուտ արդէն եղած, հաստատուած դպրոցներին և հիւանդանոցին, աղքատանոցին ու ուրբանոցին, մի խօսքով, Տէր-Ստեփաննոսի խօսքերը Կալկաթայում այնպէս են հասկացուում, որ իբրեւ թէ Նախիջևանում արդէն կան դպրոցները և միւս հաստատութիւնները և միայն պէտք է միջոցներ հալթալթել այդ հաստատութիւնները պահպանելու համար, այսինքն դիտաւորութիւնն ընդունուել է արդէն եղած, վերջացած փաստի տեղ:

Նալբանդեանցն էլ, երևի, հէնց այդպէս է հանկացել գործը, և երգում ու տելով, թէ վերոյիշեալ դպրոցներն ու հաստատութիւնները գոյութիւն ունեն Նախիջևանում այժմ և գոյութիւն են ունեցել և առաջ, չի հետեւել ճնշատակն արդարացնում է միջոցները՝ ճիգութեամբ սոփեստականութեան, այլ միայն աշխատել է լուծել դորանով անգլիական դատարանի իրաւաբանակոն ձեւապաշտական կնճիռներն ու հանգոյցները: Ճշմարտութիւնը մնում էր ճշմարտութիւն և արդարութիւնը, որի ամենաջերմեռանդ երկրպագուն էր Նալբանդեանցը, չէր տուժում դորանով: Մասեհ Բաբաջանը կտակ էր արել և ցանկութիւն էր յայտնել, որ իւր թողած փողով պահուեն Նախիջևանում դպրոցներ ու բարեգործական հաստատութիւններ, իսկ

անգլիական դատարանը հիմնուելով օրէնքի պահանջած ձեականութեան վերայ, կարող էր մերժել, Նալբանդեանցի իրաւացի պահանջը և փողը չլստկացնել իւր բուն նպատակին:

Նալբանդեանցը հասաւ իր նպատակին. նա գործը տարաւ դատարանում և հաւաքուած գումարի կէսն ու ապագայում ստանալիքի իրաւունքը բերեց Նախիջևան: Իսկ Նախիջևանցիք ինչ արին: Նոքա, ինչպէս տեսանք, չիրագործեցին նորա լոյսերը... Բայց չէ որ, վերջ ի վերջոյ, մի բան պէտք էր անել, չէ որ կտակակատարը, Բենգալիոյ ընդհանուր կառավարիչն, անգլիական պետութեան ձեռքով ամեն օր կարող էր հաշիւ պահանջել, հսկողութիւն ունենալ, թէ արդեօք փողերը հասնում են իւրեանց նպատակին, իրագործուած են կտակողի ցանկութիւնները: Նախիջևանցիք գործնական մարդիկ են. նոքա հեշտութեամբ են լուծում այդ իւր տեսակի գորդեան հանգուցը. նոցա համար խորհրդաւոր նպատակը, գործի գաղափարական կողմը մի առանձին նըշանակութիւն չունէր: Նախիջևանում կար դեռ Խաչատուր Խուժմեան քաղաքագլխի օրով 34 թուին բացուած և 72 թուին երեքդասեան քաղաքային դպրոցի վերածուած մի գաւառական դպրոց. Նախիջևանցիք, առանց դէս ու դէն ընկնելու, առնում են ու այդ դպրոցի ճակատին հայերէն ու ռուսերէն խոշոր տառերով գրում են «Սահակ Մեսրոպայ դպրոց» և հնդկական գումարի տոկոսը յատկացնում են դորա պահպանութեան: Եւ զարմանալին այն է, որ այդ տարօրինակ կարգադրութիւնը տեղի է ունենում 78 թուին 72 հայ իրաւասունների պաշտօնական խորհրդակցութեամբ ու արձանագրութեամբ, և չի գտնուում մէկը, որ ձայն բարձրացնէր և հասկացնէր, թէ այդ կարգադրութիւնը գլխովին ապօրինի է, որ դորանով խախտուում է կտակը, փլատակում են Նալբանդեանցի լոյսերը: Մի քանի խեղճ ու կրակ հայ վարժապետներ միայն այստեղ այնտեղ փսփսում ու բողոքում են այդ ապօրինութեան դէմ, բայց ով էր նոցա լսողը, նոցա ասածները բանի տեղ դնողը. ոչ ապաքէն նոքա աղա չէին, որ նոցա ձայնը լսելի չլինէր, Նախիջևանում այն ժամանակները միայն աղա-

ների ձայնն էր լսելի լինում:

Այդ ժամանակներից պահպանուել ու մեր ձեռքն է հասել «Նալբանդի զայրոյթը» խորագրով Պատկանեանի մի ձեռագիր ոտանաւորը, որի մէջ հանգուցեալ բանաստեղծը կէս-հեգնական, կէս-ողբերգական երանգով նկարագրել է այդ դէպքը և արտայայտել է դորա առթիւ իւր մէջ ծագած մտքերը, խոհերն ու լոյգերը: Երբոր բացուում է Սահակ-Մեսրոպի դպրոցը, այսինքն երբ տեղի է ունենում վերսլիշեալ կարգադրութիւնը, Ս. Խաչ վանքի բակի գետինը դրրդում է, քարքարոտ բլրակը փլչում, ճաքում է և միջից դուրս է գալիս Միքայէլ Նալբանդեանցը: Դոյն իսկ օրը Գանգես գետն էլ սաստիկ ալեկոծուելով ու իւր ժայռոտ ափերը խորտակելով, բաց է անում մի ուրիշ գերեզման, որի միջից դուրս է գալիս Մատեհ Բաբաջանը և մի ականթարթում սլանում, գալիս կանգնում է Նալբանդի առաջ: Սիրով բարով են տալիս դոքա միմեանց, գրկուում, համբուրուում են կարօտով և գալիս մտնում են նորաբաց դպրոցը, որի բացման հանգէսը պիտի կատարուէր և, գուցէ, նոցա լիշտտակին եկեղեցում այդ արթիւ պատարագ էլ մատուցուէր: Մտնում, տեսնում և ապշած են մնում: Առաջին նուագ նոքա կարծում են, որ ինքեանք մոլորուել են, մի ուրիշ տեղ են մտել, բայց յետոյ վերահասու լինելով իրողութեան, լքած, յուսահատ, գլխիկոր վերստին դիմում են դէպի իւրեանց շիրիմները, մէկը ցաւելով, որ այնքան փող է կտակել, միւսն ափսոսալով, որ այդ կտակած փողը Նախիջևան է բերել: Բանաստեղծն իւր ոտանաւորը վերջացնում է հետևեալ խորհրդաւոր մտածողութեամբ.

«Բայց դու խելագար, թշուառ Նախջուան:

Այլ չի գանգատուիս չար տառիդ վրան:

Ինչ քեզ վատ արիր՝ այն կամաւ արիր,

Չարի բարւոյ մէջ միշտ չարն ընտրեցիր:

Այնպիսի օրեր դեռ ևս պիտ գան,

Որ ալս օրերուս հայք երնէկ պիտ տան,

Բայց ուշ կը լինի, զի քսւ բարեկամք

Կը լինին արդէն սև, գէճ հողի տակ:»

Աւելի շուտ իրագործուում է Նալբանդեանցի միւս

ցանկութիւնը՝ մի վայելուչ մահարձան կանգնելու Նախիջևանի կողմից Մասեհ Բաբաջանի գերեզմանի վերայ և պատշաճաւոր տապանադրով հայ հասարակութեան երախտագիտութեան զգացմունքը արտայայտելու հանգուցեալ բարերարի յիշատակին: Քաղաքագլուխ Հալապետեանցը մի պաշտօնական գրութեամբ դիմում է պ. Արգարեանցին և հասարակութեան կողմից շնորհակալութիւն է յայտնում Արգարեանց առևտրական տան և նոցա ընտանիքի բոլոր անդամներին, որ նոքա այնքան սիրով ընդունել էին Նախիջևանի ներկայացուցչին և նպաստել ու ձեռքերից եկած օգնութիւնը ցոյց առել նորան, խնդրում է շնորհակալութիւն յայտնել Նախիջևանի կողմից տիկին Վաւաթէ Ելիագին, որ նա այնքան հոգացողութեամբ պահպանել և, առանց մի առանձին դժուարութիւն ու արգելք յարուցանելու, յանձնել էր Նալբանդեանցին իւր ձեռքին եղած գումարը, ևս և խնդրում է, որ առևտրական տունը ներդրութիւն յանձն առնէ Նախիջևան ուղարկելիք տան ընթացիկ եկամտից մի վայելուչ մահարձան դնելու Բաբաջանի գերեզմանի վերայ, փորագրել տալով նորա վերայ այդ թղթի հետ միասին ուղարկուած տապանագրի օրինակը:

Իսկ ինքը Նալբանդեանցն իւր երախտիքի փոխարէն ինչ հատուցումն է ստանում և ոչ մի: Բայց այդ դեռ ոչինչ, եթէ միայն դորանով վերջանար գործը: Նա դեռ երախտապարտ Նախիջևանցւոց մէջ, ինչպէս արդէն մի անգամ լիշեցինք, հասարակութեան գումարը թագցնողի, մի խօսքով, գողի անուն էլ է վստատկում: Ի հարկէ, ամենամեծ հատուցումը, որ կարող էին առնել նորան Նախիջևանցիք, կլինէր այն, որ նոքա, իրազօրծէրն նորա նպատակները և յոյսերը, բայց քանի որ այդ չարին, նոքա, գոնէ, մի բանով էլ է պէտք է արտայայտէին իւրեանց երախտագիտութեան զգացմունքը: Սակայն, կրկնում ենք, ոչինչ չարին, ոչինչ: Ծիշտ է, առաջին ժամանակները, քանի դեռ թարմ էր նորա գերեզմանը, քանի դեռ չէր մոռացուել նորա յիշատակը, ձայներ լսուեցին նորա կուսակիցների շրջանից՝ արձան կանգնելու նորան հասարակութեան կողմից, բայց

շուտով այդ ձայներն էլ լռեցին, և հանգուցեալի բարձի-թողի արած և արօտների մէջ խեղդուած գերեզմանի թումբը ծածկեց մի հասարակ, անշուք տապանաքար, որ դրեց նորա քոյր Վարվառէ Մեսնիկեանը, մինչև որ երկու տարի սորանից առաջ պ. Գրիգոր Զալխուշեանի ջանքով այդ խղճուկ տապանաքարը հանուեց ու տեղը դրուեց այժմուայ համեմատաբար շատ վայելուչ մահարձանը:

Երեք մասից է բաղկացած այդ մահարձանը՝ պատուանդանից, սիւնից և բիւստից: Պատուանդանն որձաքար է, աստիճաններ ունի և նմանում է հին լուսնական քարեայ բազկաթուռներին, ուրուհն բազուկներով և բարձր լեներանով, Սիւնը մարմարիոն է, բոլորշի ձև ունի և ամրացած է պատուանդանի մէջտեղը, իսկ բիւստը, որ դարձարում է սիւնի գլուխը, արօրից է և շատ նման հանգուցեալի երիտասարդ հասակում քաշուած պատկերներից մէկին: Ամենալաւ մասը բիւստն է, որ արուեստագործուած է մեր երիտասարդ քանդակագործ պ. Անդրէաս Տէր-Մարութեանի ձեռքով, իսկ սիւնն ու պատուանդանը, որոնք շինուած են դարձեալ նոյն Տէր-Մարութեանի ներկայացրած կաղապարից, համաչափութիւն չունին, որովհետև պատուանդանը շատ մեծ է, իսկ սիւնն համեմատաբար երկուսը ու վտիտ: Այդ վերջին հանգամանքը, այդ անհամաչափութիւնն է, որ փչացնում է վսեմութեան ընդհանուր տպաւորութիւնը: Սակայն, մեր կարծիքով, այդտեղ ամենագլխաւորը, ամենաէականը բիւստն է, որ շատ նուրբ է, շատ նման ու սիրուն, որով և ծածկուում է մահարձանի պատկերի ընդհանուր պակասութիւնը:

Երկու. լոկ երկու խօսք կալ գրուած սպիտակ մարմարիոնի վերայ՝ «Միքայէլ Նալբանդեանց»: Եւ շատ լաւ է, շատ բաւական է, աւելին հարկաւոր էլ չէր ¹⁸⁾:

¹⁸⁾ Սիւնի միւս երեսի վերայ նշանակուած է հանգուցեալի ծննդեան և մահուան թուականները—1830—1866, ինչպէս մինչև ցայսօր ընդունուած է եղել: Այժմ, երբ գտնուած է նորա ծննդականը, յայտնում է, որ նա ծնուել է ոչ 1830 թուին, այլ 1829 թուի նոյեմբերի 2-ին, և մկրտուել է Նա-

Կա՛ն անուններ, որոնք մեկնաբանութեան կարօտութիւն չունին, որոնք ինքեան խօսում են իւրեանց համար, ինքեանք մտրմնացեալ մեկնաբանութիւն են: Միքալէլ Նալբանդեանց անունն ալ տեսականերից է:

Խիչեանի Ս. Թէոդորոս եկեղեցում Տէր-Թադէոս Տէր-Յակոբեան քահանայի ձեռքով Եովակիմ Խալայջեանի կնքահայրութեամբ: Այդ ծննդականը տրուած է 1853 օգոստոսի 15-ին Բիշինէի Հայոց կոնսիստորից և վաւերացրած է արքունի կընքով և նախանգամ Յովհաննէս վարդապետի ու Սաթուրեան քարտուղարի ստորագրութեամբ:

Այստեղ մենք աւելորդ չենք համարում մի քանի մանրամասնութիւններ հաղորդել և Նալբանդեանցի հօր Ղազար Գրիգորեան Ուսուցեանի կամ Նալբանդեանի չորս անգամ ամուսնանալու ժամանակամիջոցների մասին: Առաջին անգամ նա ամուսնացած է եղել մօտաւորապէս 1814 18 թուականներին Պետրոս Գիւմուշեանի Տիրուհի դստեր հետ, երկրորդ անգամ— 1818-20 թուերին Յարութիւն Ճեւելեկեանի Շիրին (Գեղեցիկ) աղջկայ հետ, երրորդ անգամ— 1826-28 թուերին Մերկեան Միսերեանի պրի Աննայի հետ, չորրորդ անգամ— 1828—29 թուերին Անանիա Պարոնեան Սուլուլեանի պրի Մարիանէի հետ: Ղազարոս Ուսուցեանը վախճանել է 1864 թուի սեպտեմբերի 10-ին:

Այդ չորրորդ ամուսնութիւնը, որից ծնուել է և մեր համակրելի հեղինակը, միշտ եղել է աղբիւր խռովութեան Նալբանդեանցի ընտանիքի համար, որ աւելի զօրացել է հօր մահից յետոյ, երբ առաջ է եկել ժառանգութեան խնդիրը: Առաջին ամուսնութիւնից ծնուած Գրիգորը և երկրորդ ամուսնութեանից ծնուած Լուսեղէնը միշտ աշխատել են ապացոյց տալ իւրեանց հօր չորրորդ ամուսնութեան ապօրինութիւնը, որ կարողանան ինքեանք միայն տիրանալ ամբողջ ժառանգութեան:

Թէ ինչպէս էր վերաբերում ինքը Նալբանդեանցն այդ կռիւներին ու անվերջ ընտանեկան վէճերին, այդ ցոյց է տալիս հանգուցեալի Կամիշինից 1866 թուի փետրուարի 8-ին Գրիգորին գրած նամակը, որ, մեր կարծիքով, նորա վերջին նամակը պիտի լինի:— Ընդբայրական ողջունիւ յայտ առնեմ քո յունվարի 11-ից գրած նամակդ ստացայ երեկ ամսոյս 7-ին. պատճառը չգիտեմ նամակին հետ վերադարձուցի պահարանը:

Եւ ճշմարիտ, ո՞վ չգիտէ, ո՞վ չի լսել այդ անուշը և ո՞ր հալը կարդալով այդ անունը, չի պտտկերացնիլ իւր սրտում, իւր հոգու հայելում մէջ մի կաթակ ու կրակ գործիչ, մի հմուտ գրականագէտ, մի քանքարաւոր հրապարակախօս, ազգի մի անկաշառ ու անխարդախ բարեկամ... Հնգկաստանի ճանապարհորդութիւնը և նորա այդ ճանապարհորդութեան ժամանակ ցոյց տուած գործունէութիւնը նորա զլուխը զարդարող դափնի պսակի լարազուարճ տերեւներէց մէկն է միալն, իսկ

որ ինքդ աչքովդ տեսնես խօսքիս ստուգութիւնը. Սիրելի եղբայր, ես այսքան տարի չարչարուած լինելուց յետոյ այսօր էլ ծանր հիւանդութեան տիրացած եմ որ մաշում ինձ առաւել քան թէ տարի ուստի և քնաւ սիրտ չունիմ ձեր անձոռնի կռուիները մտիկ անելու և թէ որ նամակներուդ մէջն էլ չլինէին անպատշաճ և անձոռնի բաներ հարկաւ ձեռքս կպած ժամանակ կը պատասխանէի բայց այնպիսի թուղթերու պատասխանները իմ գործս չէ. Որովհետեւ իմ աքսորը և տկարութիւնը մինչև այժմ տևում են և դեռ կարող են երկարիլ ուստի ես բարեւոք համարեցայ դարձեալ Ձեր շահը նայելով գրել տեղւոյդ Մարկիստրաթին մի խնդիր, որ նա մեր հօրը վախճանից յետոյ ինչ որ մնացել է ի յայտ բերէ թէ շարժական և թէ անշարժ և այս բոլորը ինչպէս օրէնքը կը հրամայէ ծախէ և գումարը պահելով իւր գանձարանում բնէ և վճռէ ժառանգների իրաւունքը. և ըստ այնմ իւրաքանչիւրին իւր պատկանեալ բաժինը տայ. Այս խնդրի մէջ, որ այսօր այս թղթիս հետ փոշտ տուի գրած եմ նշնպէս և եղբօրս Ղազարոսին Սերոբէն ստացած 700 մանէթը, եթէ ստուգապէս հօրս փոխն է եղած. ուրեմն ես ընդունում եմ իմ հաշուիս վրայ. Ի հարկէ գրածիս օրինակը քեզ կուտան և դու կը տեսնես, որ քնաւ կողմնապահութիւն չկայ այլ ուղածս կատարեալ արդարութիւն է և իրաւունք: Նա երկար ու բարակ դատաստաններու սիրտ չունիմ և մէջ տեղի եղածը չարժիլ աւալայ տալապայի, մնաց որ պատշաճ բան էլ չէ յոյս ունիմ որ դուն ալ նոյն ողւոյն կը հետևիս և օր առաջ այս գործը վերջանալուն ջանք կանես, ապա թէ ոչ, մնասը ձեզ կլինի ինձ չէ ինչու. գուր առուտուրի մարդ էք. Ինձ համար թէ որ երկարելու լինի մի և նոյն է գրելով:

այդպիսի մշտադալար տերևներ դեռ շատ ու շատ ունին նորա դափնիները...

Մի աշնանային մառախլապատ, պաղ, անձրևոտ օր էր, երբ մենք հրաւեր ստացանք՝ ներկայ գտնուելու հոգեհանգստեան և մահարձանի օրհնութեան ու բացման հանդիսին: Նշանակուած ժամին մենք արդէն Ս. Խաչ վանքումն էինք: Համարեա՞ թէ մարդ չկար՝ ազգականները, քանդակագործը, Ձախուշեանը և այլ ևս մի երկու երեք մարդ: Երջապատը տիտուր էր. ծառերը տերևաթուփ, դաշտը սևացած, չորս կողմն ամալի, մաղող անձրևի ջրերն էլ շիթ-շիթ կաթկթում էին մի տարի առաջ կանգնեցրած Պատկանեանցի և նոր միայն

Գրում ես թէ անպատճառ միտք ունիս դալու ինձ տեսութեան. շատ շնորհակալ եմ. բայց այս է բանը որ շոգենաւերը հազիւ հաշ ապրիլի 20-ին սկսեն ներգործել իսկ ես մայիսի 1-ին դուրս կուգամ այս տեղից Սամարի գաւառը խըմղ խմելու երթալու և արդէն մէկ ամիս է որ մինիստրից խնդրել եմ և այս օրերս յոյս ունիմ հրամանը անպատճառ ստանալու, ուրեմն քո գալը դուր կը լինի զարնան, ես կը վերադառնամ օգոստոսի 15-ին և եթէ մինչև այն ժամանակ հրաման դուրս չգայ ինձ նախիջևան գալու այն ժամանակ հրամայէք, ինձ այս տեղ կը գտնէք: Գրում էք որ գրեմ սիրտիս ուզածը ուրերէք շատ շնորհակալ եմ ինձ ոչ մի բան հարկաւոր չէ և դուք զուր տեղը անհանդիստ մի լինէք: Տկարութիւնս չէ ներում երկար բարակ նամակ գրել ուստի և վերջացնում եմ դիրս ցանկալով քեզ և քո ընտանիքին առ ի սրտէ ամենայն բարի, ամենայն յաջողութիւն, առողջութիւն և երջանիկ կեանք: Ինձանից շուտ նամակ մի՛ սպասիլ ինչու որ չունիմ կարողութիւն գրելու, հարկաւորութիւն էլ թէ որ ասենք չկայ շատ սուտ չի լինիլ:

Մնամ քեզ միշտ և առ ի սրտէ բարեաց փափագող եղբայր
Մ. ՆԱԼԲԱՆԴԵԱՆՑ

Այս նամակը մենք ստացել ենք պ. Յովհաննէս Բարասինեանցից, իսկ մեր 10 ծանօթութեան մէջ յիշուած հայատառ և թրքաբարբառ նամակը՝ պ. Սերովբէ Ձախուշեանից: Այս տեղ պարտք ենք համարում հրապարակով երկուսին էլ յայտնելու մեր շնորհակալութիւնը:

դրուած մահարձանների վերալից, Նըջապատի և բնութեան այդ տխրութեան ըստ ամենայնի ձայնակցում էր և կատարուող հոգեհանգստեան տխուր կարգը. մեղմ, շշնջիւնի նման լսուում էին ողբ-մեղեդիները, կարգացուում էին աղօթքները, խունկն առատութեամբ ծխում էր, մոմերը վալվիւելով վառւում էին...

Ոչ մի խօսք չարտասանուեց. բոլորեքեան լուռ ու մունջ էին: Եւ ինչ հարկաւոր էր խօսքը, ինչ սիրտ կար խօսելու. ամենքն էլ հասկանում էին, թէ ինչ եղաւ, ինչ կատարուեց: Գլխիկոր վերադարձանք վարդապետի խուցը՝ մի շաժակ թէյ խմելու, սառած ոսկրներս տաքացնելու: Ահա այդտեղ, այդ խցիկում, մի երկու-երեք համակարծիք մարդկանց շրջանում մարմին և արիւն առաւ այն միտքը, որ աւելի պիտի անմահացնէր հանգուցեալի լիշառակը, քան թէ նոր միայն օրհնած և բացած մարմարիոնը և արօյրը: Որոշուեցաւ անպատճառ գլուխ բերել Նալբանդեանցի երկերի հրատարակութեան գործը, որի մասին շատ ժամանակ էր ինչ խօսուում էր, բայց որ մի քալլ էլ առաջ չէր գընում:

1904 թ. Մարտի 3.

Նոր-Նախիջևան.

Ս. ՇԱՀԱԶԻԶ